9 – TOM 5 – SON / 2026 - YIL / 15 – MAY

ИБОРАҲОИ МАСДАРӢ ВА СИФАТИ ФЕЪЛӢ МУРОДИФИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Ибодова Замира Шухратовна
хатмкунандаи факултети
Филологияи ДДС ба номи Ш.Рашидов

Дар грамматика калимаҳо ва ҷумлаҳо ба худ муродифҳои лексикӣ дар забони тоҷикӣ то андозае тадқиқ шуда бошанд ҳам муродифҳои синтаксисӣ ҳоло мавриди тадқиқи ҳартарафа қарор нагирифтаанд. Ба ҳар навъ, муҳаққиқони соҳаи муродифҳо тасдиқ мекунанд, кӣ дар забон барои ифодаи як мафҳум чандин калима ва барои ифодаи як маъно роҳ ва воситаҳои гуногун мавҷуданд. Воситаҳои мухталифе, ки дар забон барои ифодаи як мафҳум ва як маъно истифода мешавад, натиҷаи инкишоф ва такомулоти тафаккур ва дар айни замон забони инсон ба шумор меравaнд. Ин ҳодиса, яъне муродифҳо дар забон бо таъсири чандин омили инкишофи қонунҳои дохилӣ ва берунӣ, яъне таъсири забонҳои дигар ба амал меояд. ҳамчунин таґйирот дар сохти грамматикии забон, аз ҷумла дар синтаксис комёбӣ ва муваффақияти тафаккури инсонро роҷеъ ба дарк ва барқарор намудани робита ва муносибати байни предмету ҳодисаҳои олами воқеӣ муайян мекунанд.[32]

Умумияти асосии муродифи калима ва ҷумлаҳо иборат аз ифода намудани як мафҳум ва як мазмун бо роҳ ва воситаҳои гуногун аст.

Фарқи барҷастаи онҳо дар сохт ва таркиб мебошад. Соҳиби «Ғиёс-ул-луғат»-и Муҳаммад Ғиёсиддин хусусияти асосӣ ва намоёнтарини муродифҳоро ҷамъбасткунон чунин таъриф мекунад: «Муродифҳо лафзе, ки ба лафзи дигар дар маънӣ шарик бошад». Тадқиқотчиёни ин соҳа исбот мекунанд ва далелҳои забонӣ низ тасдиқ менамоянд, ки муродифҳо ҳақиқатан «дар маънӣ шарики ҳамдигаранд[33]».

Дар синтаксис ибораҳои феълӣ - ибораи масдарӣ, сифати феълӣ ва феъли ҳол бо аксарияти ҷумлаҳои пайрав муродиф мебошанд. Азбаски бо ҷумлаи пайрави мубтадо ибораҳои масдарӣ ва сифати феълӣ муродифанд, бинобар он мо ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусии онҳоро нишон медиҳем.

Бо лафзи дигар муродиф будани ибораҳои феълӣ ва ҷумлаҳои пайрав чунин маъно надорад, ки онҳо бо ҳам аз ҳар ҷиҳат баробар ва монанд бошанд. Бо як қатор умумиятҳо ин ду категорияи грамматикӣ аз ҷиҳати маъно ва адои вазифа муродифи якдигар шудаанд. Дар айни замон байни онҳо тафовути ба назар намоёнеро мушоҳида намудан мумкин аст.

---

[32] В. А. Сухотин. Синтаксисическая синонимика в совр. литературном языке. М. стр. 156.
[33] Ҳ. Ҳусейнов. Ҷумлаи мураккаб. - Душанбе, 1998. - С.78-79.

Умумияти байни ҷумлаи пайрав ва ибора чунин аст:

- ҷумлаи пайрав ва иборахои феълӣ аз ҷиҳати иҷрои вазифаи синтаксисӣ ба ҳам монананд. Масалан, ибораи масдарӣ дар таркиби ҷумлаи содда ба вазифаи мубтадои тафсилӣ омада метавонад. ҳамин вазифаро дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави мубтадо адо мекунад.

Як фикр метавонад ҳам дар ҷумлаи мураккаби тобеъ ва ҳам дар ҷумлаҳои соддаи дорои ибораҳои масдарӣ, сифати феълӣ ва феъли ҳол ифода меёбад:

Масалан: ***Мақсади ҳукумати коргару деҳқонии мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикию нодонӣ халос шавад (с. 276).***

Муносибатӣ маъноии байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба муносибати байни мубтадо ва хабари ба воситаи ибора ифодашудаи ҷумлаҳои содда баробар аст. Ана ҳамин ҷиҳатҳои умумӣ ибора ва ҷумлаҳои пайравро бо ҳам муродиф гардонидаанд. Дар баробари ҳамин умумиятҳояк қатор хусусиятҳои фарққунанда дар байни ҷумлаи пайрав ва ибораҳои феълӣ мавҷуд аст, ки комилан бо ҳам баробар ва як чиз набудани онҳоронишон медиҳад. Муҳимтарини ин фарқиятҳо инҳоанд:

1. Ибораҳои феълӣ аз нишонаҳои асосии мафҳум, ифодаи замон, шахс ва тобишҳои гуногуни модали маҳруманд.

2. Ибора аз ду ва зиёда аз он калима ташкил меёбад. ҷумлаи пайрав ба воситаи як калима ҳам ифода ёфта метавонад:

Масалан:

- ✓ ***Аз оҳанги гапзаданаш ва тарзи хандааш маълум шуда меистад, ки медонад. (Кул, 3, саҳ, 333).***
- ✓ ***Аз чашмонаш маълум мешавад, ки шиносост. (С.А.Кул. 22 саҳ. 304).***

3.Ибора ҳамчун калима ҳамеша вазифаи аъзои ҷумларо адо мекунад ва аз ахбороту ҳукм дар бораи ин ё он ҳодисаву воқеа маҳрум аст. Аммо ҷумлаҳои пайрав бар хилофи ибораҳо дар бораи чизу ҳодисаҳар ахборот медиҳад ва дорои ҳукманд, аз ин рӯ, ҳамчун ҷумла қисми таркибии ҷудонашавандаи ҷумлаи мураккабро ташкил медиҳанд.

4.Ибораҳо (ҳамчун масолеҳи бинокорӣ) фақат дар таркиби ҷумла истеъмол шуда, маънои конкретонаеро ифода мекунанд. ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ҳам метавонанд маълумот диҳанд. Дар ҷумлаи пайрав як фикри нисбатон пурра ифода мешавад, ки чунин хусусиятро дар ибора дидан мумкин нест.

5.Дар таркиби ҷумлаҳои пайрав калима ва ҳиссачаҳои модалӣ омада, бо сиғаҳои феълӣ муносибати гӯяндаро нисбат ба фикри гуфташуда ифода менамоянд. Дар таркиби ибораҳо калимаву ҳиссачаҳои модалй омада наметавонанд ва аз сабаби надоштани хабар аз ифодаи модалият тамоман маҳрум буда, муносибати гӯяндаро назар ба воқеият (ба фикри гуфташуда) ифода карда наметавонанд.

6.Азбаски ҷумлаи пайрав дорои мубтадо, хабар ва ҳукм аст, бинобар он ҳамеша дорои оҳанги махсусе мебошад, ки аз тамомияти фикр гувоҳӣ медиҳад. Дар ибора чунин оҳанг вуҷуд надорад.

Тадқиқгари соҳаи синонимҳои ҳиссаҳои нолиш нутқи забони тоҷикӣ М.Муҳаммадиев[34] ҷиҳатҳои умумии синонимҳои калимаҳоро ба ҳисоб гирифта, дар хусуси комилан ҷойи ҳамдигарро иваз карда натавонистани ибораҳо чунин ақидаеро пеш меронад, ки синонимҳо «дар маънӣ шарики ҳамдигар» бошанд ҳам ё бо маъно ва тобишҳои ба семантикаи калима хос буда, ё бо обу ранги бадеӣ - эмотсионалии худ, ё хусусиятхои услубӣ, ё аз ҷиҳати мавқеъ ва андозаи истеъмол ва бо хусусиятҳои сермаъноии худ аз якдигар фарқ мекунанд. Ба ҳамин тариқ, мо чунин хусусиятҳои муродифҳои син аксишро ба назар гирифта, бо ибораҳои масдарӣ ва сифати феълӣ муродиф будани ҷумлаҳои пайрави мубтадоро нишон медиҳем, вале ҳеҷ гоҳ онҳоро комилан бо ҳам баробар ва дар ҳар маврид ба ибора табдил ёфтани ҷумлаи пайравро имконпазир ҳисоб намекунем. Сабаби ин ҳодиса дар ҷараёни таълим хусусиятҳои ибораҳо аз ҷумлаҳои пайрави мубтадо ошкор хоҳад гашт.

Ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо ибораи масдарӣ ва сифати феълӣ муродифанд. Муродифи ҷумлаҳои пайрави мубтадои гурӯҳи якум ва дуюм ибораи сифати феълӣ буда, муродифи ҷумлаи пайрави гурӯҳи сеюм ибораи масдарӣ аст. Ҳоло ҷумлаи пайрави мубтадои гурӯҳи сеюм ва муносибати онро бо ибораи масдарӣ аз назар мегузаронем.

Дар забони адабии ҳозира тоҷик дар таркиби ҷумлаи содда истеъмол ёфтани ибораи масдарӣяке аз ҳодисаҳои маъмули забон аст. Ибораи масдарӣ дар таркиби ҷумла вазифаҳои гуногуни грамматикиро иҷро мекунад. Вай чи дар иҷрои вазифаи сараъзоҳои ҷумла ва чи дар иҷрои вазифаи аъзоҳои пайрави ҷумла ба ягон маҳдудият кор фармуда мешавад.

Ибораҳои масдарӣ дорои хусусиятҳои гуногун мебошанд. Вазифа ва хусусиятҳои гуногуни грамматикии ибораҳои масдариро олимони забоншиноси тоҷик ҳангоми тадқиқи ин ё он боби грамматико ба дараҷаи муайян шарҳу эзоҳ додаанд.

Аммо масъалаи таркиби ибора, хусусиятҳои ҷудогонаи морфологӣ ва умуман ҳамчун воҳиди махсуси грамматикӣ дорои хусусиятҳои гуногуни грамматикӣ будани ибора аз доираи таҳқиқ берун мондааст.

Сабаби ин ба объекти муҳокимаи онҳо алоқаи бевосита надоштани хусусиятҳои мазкури ибора аст. қайд кардан зарур аст, ки Н.Маъсумӣ дар асари барҷастаи худ “Очеркҳо оид бо инкишофи забони адабии тоҷик” нисбат ба дигар муаллифон дар бораи ибораи масдарӣ ва муносибати он бо ҷумлаҳои пайрав, дар хусуси баъзе ҷиҳатҳои таркибиибора батафсилтар таваққуф намуда,

[34]М. Муҳаммадиев Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик саҳ. 16.

бисёр мулоҳизаҳои диққатангез изҳор кардааст. Чизи дигари ҷолиби таваҷҷӯҳ он аст, ки Н.Маъсумӣ таркиби ибораи масдариро вобаста ба ҷиҳатҳои услубиаш тадқиқ карда сабабҳои дар таркиби ибора ҷойивазкунии калимаҳоро низ нишон додааст. М.Қосимова[35] дар мақолаи худ ибораҳои изофии масдарӣ нисбати ба ибораи масдарӣ баъзе маълумотҳои назарӣ дода, фарқи ин категорияи грамматикиро аз калима бо далелҳои эътимоднок собит мегардонад. Оид ба тарзи таркибёбӣ, мафҳум ва дигар хусусиятҳои махсуси ибораи масдарӣ низ изҳори ақида менамояд.

Дар ҷойи дигар М.Қосимова бо баъзе ҷумлаҳои пайрав муродиф будани ибораи масдариро объекти муҳокима қарор дода, ибораҳои масдарии дар ҷумла ба вазифаи пуркунанда, ҳоли замон, ҳоли шартӣ, сабабу мақсад ояндаро бо мисолҳою далелҳои ибратбахш нишон медиҳад. Вай оид ба масъалаи муносибати ҷумлаи пайрави мубтадо бо ибора чунин менавишад: Агар ибораҳои изофии масдарӣ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада бошанд, пас ин хел ибораҳо ба ҷумлаи пайрав барнамегарданд.

Вале далелҳои сершумори забони адабӣ нишон медиҳанд, ки қариб тамоми ҷумлаҳои пайрави мубтадои гурӯҳи сеюм ба ибораи масдарӣ бармегарданд. Ибораҳои масдарии зиёде мавҷуданд, ки дар ҷумла ҳамчун мубтадо хизмат мекунанд ва онҳоро баосонӣ ба ҷумлаи пайрави мубтадо табдил додан мумкин аст. Тадқиқотчиёни таърихи забони адабӣ ақидаеро пеш ронда, тасдиқ мекунанд, ки дар ҷараёни инкишофи тадриҷии забон, дар натиҷаи тағйироти миқдорӣ аз ибораҳои феълӣ қисме аз ҷумлаҳои пайрав рӯида, беш аз пеш муташаккил ва устувор гардидаанд. Чунин аст як сабаби дигари ба ибораҳои масдарӣ муродиф будани ҷумлаи пайрави мубтадо ва дигар ҷумлаҳои пайраве, ки ба ибораи масдарй бармегарданд. Ҷумлаи пайрави мубтадо бо нишон додани маънои асосии мубтадои сарҷумла вазифаи онро низ адо мекунад. Аз ин рӯ, баробари ба ибора табдил додани ҷумлаи пайрав мубтадои тафсилии ҷумлаи содда дар шакли ибораи масдарӣ пайдо мешавад ва барқарор мегардад. Ба ибораи масдарӣ баргашта, вазифаи мубтадои ҷумлаи соддаро адо намудани ҷумлаҳои пайрави мазкур санги маҳакест, ки ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо дохил шудан ё намудани ин ё он ҷумлаҳои пайравро тасдиқ ваё рад мекунанд. Умуман, ҳамин тариқ, дар аснои таснифи ҷумлаҳои пайрав ба асос гирифтани ибораҳои феълӣ имконият медиҳад, ки таснифоти ҷумлаҳои пайрав то андозае дуруст ба амал гузаронида шавад. Акнун чанд ҷумлаи пайравро ба тариқи муқоиса ба ибора мегардонем:

[35] М. Қосимова Ибораҳои изофии масдарӣ. Душанбе, 1998. - С. 31.

***1. Аз баъзе варақаҳо дида мешавад, ки шоир қофияҳои аҷиб ҷустуҷӯ намудааст*. қофияҳои аҷиб ҷустуҷӯ намудани шоир аз баъзе варақаҳо дида мешавад.**

***2.Ба ҳамаи мо маълум аст, ки Одина аз шумо қарздор аст*. Аз шумо қарздор будани Одина ба ҳамаи мо маълум аст.**

Чунон ки аз ин мисолҳо маълум аст, дар шавриди ба ибораи масдарй баргардонидани ҷумлаи пайрав ягон душворие ба амал намеояд. Фақат дар аснои ба ибора баргардонидани ҷумлаҳои пайрав, ки хабарҳояшон номӣ аст, дигаргунй рӯй медиҳад. Барои ба ибораи масдарӣ баргардонидани ҷумлаҳои пайрави хабарашон номй ба ҷои бандаки хабарии аст феъли ёридиҳандаи «буд»-ро дар шакли масдарӣ овардан зарур аст. Танҳо бо ҳамин шарт ҷумлаи пайрав имконият пайдо мекунад, ки ба ибораи масдарӣ табдил ёбад. Мисолҳо:

<u>ҷумлаҳои пайрав</u>

1.Машҳур аст, ки шумораи байтҳои ҳазрати мавлавй дар миёнаи 90-100 ҳазор байт аст (с. 257).

2.Аз ҷанобашон пӯшида нест, ки «мардум галарав» аст (с. 74).

<u>Иборахои масдарӣ</u>

1. Дар миёнаи 90-100 ҳазор байт будани шумораи байтҳои ҳазрати мавлавӣ машҳур аст.

2. «Галарав будани мардум» аз ҷанобашон пӯшида нест.

Сабаби ҳодисаи боло, ба фикри мо, дар он аст, ки бандаки хабарии аст шакли масдарӣ надорад ва ба ҷои он омадани феъли ёридиҳандаи буд, ки шакли масдарӣ дорад, ба мафҳуми замонии ҷумла ягон халале намерасонад.

ҳодисаи дигари қобили қайд он аст, ки агар феъли ёридиҳанда дар шакли аорист бо феълҳои асосӣ дар таркиби хабари ҷумлаи пайрав ояд, дар вақти ба ибора баргардонидан меафтад. Масалан:

- ✓ ***Аҷаб нест, ки онҳо дар байни худ ягон аҳду паймон дошта бошанд (с. 531).***
- ✓ ***Аҷаб нест, ки он мард дар зери ин ҳезумхо пинҳон шуда бошад (с. 131).***

Дар байни худ ягон аҳду паймон доштани онҳо аҷаб нест.

Дар зери ин ҳезумҳо пинҳон шудани он мард аҷаб нест.

Ҷузъи асосии хабарҳои чунин сарҷумлаҳо ба воситаи калимаҳои аҷаб, мумкин, даркор, лозим ва зарур ифода мегардад. Чӣ тавре ки аз мулоҳизаҳои боло маълум мешавад, танҳо бо истиснои баъзе мавридҳо қариб тамоми ҷумлаҳои пайрави мубтадои намуди мазкур озодона ба ибораи масдарӣ бармегарданд. Иборахи масдариро муродифи ҷумлаҳои пайрави мубтадо мешуморанд ва далелҳои овардаамон қисман ин масъаларо тасдиқ мекунанд. Пас, аз ин ҷо чунин саволе сар мезанад: агар ҷумлаи пайрави мубтадо бо

ибораи масдарӣ муродиф бошад, мазмуни дар ҷумлаи мураккаби тобеъ ифодашавандаро як ҷумлаи соддае, ки дар таркибаш ибораи масдарӣ ба вазифаи мубтадо омадааст, ифода карда метавонад ё не?

Хулоса, ибораҳои масдарӣ ва сифати феълӣ бо ҷумлаҳои пайрави мубтадо муродифанд. Дар ин бора олимони забоншиноси тоҷик Н.Маъсумӣ, М.Қосимова ҳангоми тадқиқи ин ё он боби грамматика ба дараҷаи муайян шарҳу эзоҳ додаанд.

Дар аснои таснифи ҷумлаҳои пайрав ба асос гирифтани ибораҳои феълиро, ки хабарҳояшон номӣ аст, дигаргуни рӯй медиҳад, яъне ба ҷойи бандаки хабарии “аст” феъли ёридиҳандаи “буд”-ро дар шакли масдарӣ овардан зарур аст.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ:

1. Воҳидов А. Бо сухан ҷаҳоне биоро́ст… . - Самарқанд, 2011
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.2. - Душанбе: Дониш, 1985
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.3. - Душанбе: Дониш, 1989
4. Кабиров М., Воњидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик, Самарқанд, 2010
5. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насри асри Х1. - Душанбе: Ирфон, 2006
6. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. -Душанбе, 2013.